

ӘОЖ 93/94 (433); 248.14

FTAXP 03.20; 21.31.51

DOI 10.37238/2960-1371.2960-138X.2025.97(1).25

Заңәділұлы Нөсербек, Сайфунов Бауыржан***Қожа Ахмет Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан*****Корреспондент-авторы:** bauyrzhan.saifunov@ayu.edu.kzE-mail: bauyrzhan.saifunov@ayu.edu.kz, nosserbek.zangadilulu@ayu.edu.kz,**АЛТЫН ОРДАНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ИДЕОЛОГИЯСЫ РЕТІНДЕ
ЯСАУИ ІЛІМІ**

(Қытай зерттеулері негізінде)

Аңдатпа. Алтын Орда - Жошы ұлысы негізінде құрылған мемлекет. Алтын Орда мемлекетінің хандарынан алғашқы болып Берке хан Ислам дінін қабылдады. Өзбек хан тұсында Ислам діні мемлекеттік дінге айналды. Тарихи тұрғыдан қарасақ, Алтын Орда мемлекетінің исламдану үдерісі мемлекеттік деңгейде өте жүйелі түрде жүзеге асырылды. Бұл үдерісте сопылық бағытты ұстанатын Хорезм мұсылмандарының рөлі ерекше болған. Алайда Қожа Ахмет Ясауи (1041-1166) [1; 2; 3] негізін қалаған Ясауи тариқаты маңызды рөл атқарды. Алтын Орда хандары Ислам дінін мемлекеттік дін етіп, Ясауи мектебінің ұстанымдарын мемлекеттік идеологияға айналдыру арқылы тұтас Жошы ұлысының бірлігін қамтамасыз ете алды. Ясауи ілімін ұстану арқылы көшпелі тұрмыс-салт Исламмен үндесіп ұлыстың негізін құрайтын моңғол-қыпшақ руларының қолдауына ие болды. Алтын Орда мемлекетінің ұзақ уақыт өмір сүруінің және Жошы әулеті билігінің Алтын Ордадан тарған хандықтарда да Ясауи ілімі сәулесін шашып тұрды. Көркейген ислам мәдениетімен Ясауи жолын ұстануының арқасында Алтын Орда мемлекеті парсы, орыс және тағы басқа мәдениеттерге жұтылмай түркілік реңін сақтап қалды. Мақалада Берке хан мен Өзбек хан дәуіріндегі тарихи үдерістер кеңінен қарастырылып, олардың билігі тұсында қалыптасқан саяси, діни және мәдени жетістіктерге назар аударылады. Әсіресе, Ясауи ілімін ұстану Алтын Орда мемлекетінің дамуына тигізген ықпалы ерекше атап өтіледі. Мақалада тақырыбымызға қатысты қытай зерттеулеріне айрықша мән беріліп, осы тақырыпқа қатысты қытай тарихшыларының еңбектері егжей-тегжейлі талданған. Сонымен қатар, салыстырмалы талдау әдісі қолданылып, Берке хан мен Өзбек хан дәуіріндегі исламның таралуы, құқықтық жүйенің өзгеруі және мәдени алмасу үдерістері салыстырылып сипатталады. Бұл тәсіл тарихи деректердің объективтілігін қамтамасыз етіп, Алтын Орда тарихын тереңірек түсінуде жаңа ғылыми көзқарас қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Алтын Орда; Ислам діні; Берке хан; Өзбек хан; Кубравийа тариқаты; Ясауи тариқаты, Ұлы жосық (Ұлы заң).

Кіріспе

Алтын Орда – Еуразиядағы ортағасырлық ірі мемлекеттердің бірі, Жошы ұлысында құрылған алғашқы ірі мемлекет. 1240 жылдары Рус кінәздіктері жаулап алынғаннан кейін, Моңғол қағанатының батыс бөлігінде қалыптасқан хандық болды. Ол қазіргі Ресей, Украина, Молдова, Орталық Азия және Кавказ аумағында орналасқан. Шарықтау кезеңінде Алтын Орда мемлекеті Шығыс Еуропадан Орал тауларынан бастап, Днепр өзенінің оң жақ жағалауына дейінгі аймақтарды және тұтас Сібір жерлерін қамтыды. Оның оңтүстігі Қара теңізбен, Кавказ тауларымен және Моңғол Хулагу мемлекетінің қол астындағы Парсылар мемлекетімен шектесіп жатты.

Алтын Орда хандығының құрылуы мен оның мұрагерлік негіздері Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошының иелігінде болғаны белгілі. 1235 жылы Моңғол империясының астанасы Қарақорымда өткен құрылтайда Батыс жорығының мәселелері қарастырылып, бұл жорықты ұйымдастыру міндеті Шыңғыс ханның немересі, Жошы ханның екінші ұлы Бату ханға жүктелді. Құрылтайда Бату бас қолбасшы ретінде тағайындалып, оған Күйік сынды Шыңғыс ханның басқа да ұрпақтары қолдау көрсетті. Осылайша, Еуропаға бағытталған ірі әскери экспедицияны жүзеге асыру жоспарланды.

1236 жылы басталған бұл жорық барысында Бату хан басқарған моңғол қосындары Еділ мен Жайық өзендерінен өтіп, Орыс және Украина жерлерін бағындырды. Одан әрі Шығыс Еуропа аумағына тереңдей еніп, бұл аймақтың елдерін талқандап, Адриат теңізінің жағалауларына дейін жетті. Бұл жаулаушылық жорықтар Моңғол империясының батыс шекараларын кеңейтіп, Жошы ұлысының негізін қалап, оның аймақтық ықпалын арттыруда шешуші рөл атқарды [3, б.128].

Еділ өзені бойында Бату ханның басшылығымен Алтын Орда мемлекеті құрылды. Бұл мемлекеттің құрамына Ертістен бастап Днестірге дейінгі кең аумақ енді. Алтын Орданың билігін Рус кінәздіктері мойындады, бұл оның аймақтағы саяси ықпалының жоғары болғанын көрсетеді. Мемлекеттің алғашқы астанасы Сарай-Бату қаласы болса, кейіннен астана Сарай-Берке қаласына көшірілді. Тарихи деректерде бұл кең көлемді аумақ «Жошы Ұлысы» деген атаумен белгілі болған, ал орыс жылнамаларында «Алтын Орда» атауы жиі кездеседі. Алтын Орда мемлекеттігі Еуразия халықтарының тарихында айрықша рөл атқарды. Бұл мемлекет көптеген аймақтарда мемлекеттілік дәстүрінің қалыптасуына ықпал етіп, моңғол, түркі және славян мәдениеттері арасындағы өзара байланыстарды нығайтты. Сонымен қатар, Алтын Орда құрлықтық Еуразия тарихының жаңа кезеңін бастауға себепкер болды, саяси, экономикалық және мәдени ықпалымен Еуразияның дамуында маңызды орын алды деуге толық негіз бар.

Алтын Орда – көпұлтты мемлекет болған, оның құрамына қоғамдық-экономикалық даму деңгейі әртүрлі, өзіндік мәдениеті мен салт-дәстүрлерін сақтаған көптеген ұлттар мен халықтар енген. Алайда Жошы ұлысының негізгі құрылымы көшпелі моңғол-қыпшақ руларынан құралды. Бұл көшпелі рулардың басым бөлігін қыпшақ, қаңлы, қоңырат, найман, керей, жалайыр, маңғыт барлас және меркіт сияқты моңғол және түркі рулары құрады. Сонымен қатар,

мемлекеттің құрамына отырықшы халықтар – бұлғарлар, мордвалар, орыстар, черкестер, хорезмдіктер және басқа да этностар кірді. Айта кетерлік жайт, орыстар Жошы ұлысының этникалық негізін құрамады. Олар Алтын Орда билігіне салық төлеумен ғана шектеліп, орталық билікке бағынды. Алтын Орда билеушілері бұл аймақтарды тікелей басқармаған, керісінше, жергілікті билеушілер арқылы әкімшілік бақылау жүргізген. Мемлекеттің негізгі саяси және экономикалық орталығы Қыпшақ даласы болды, ол Жошы ұлысының негізгі ордасын тіккен аймақ ретінде маңызды рөл атқарды [3, б.131].

Моңғолдар құрған Шағатай ұлысы, Жошы ұлысы негізінде құрылған Алтын Орда мемлекеті және Хулагулық Илхан мемлекеттері біртіндеп Ислам дініне өту үдерісін бастан кешті. Бұл үдеріс әртүрлі әлеуметтік және саяси факторлардың ықпалымен жүзеге асырылды, сондықтан әрбір ұлыстың исламдану қарқыны мен оның нәтижелері бір-бірінен ерекшеленді. Хулагулық Илхан мемлекеті Ислам дінін қабылдағаннан кейін саяси тұрақтылықты сақтай алмады және шамамен жарты ғасырға жетпейтін уақыт ішінде ыдырап кетті. Шағатай ұлысы Ислам дініне кешірек өтті, бұл үдеріс 1430 жылдарға дейін созылды. Алайда, исламдану аяқталғаннан кейін көп ұзамай ұлыс батыс және шығыс бөліктерге бөлініп, саяси әлсіреу кезеңіне түсті.

Алтын Орда мемлекетінің исламдану үдерісі салыстырмалы түрде жүйелі әрі тиімді жүзеге асырылды. Мемлекет Исламды мемлекеттік дін ретінде қабылдағаннан кейін 180 жылдан астам уақыт бойы өмір сүріп, саяси және мәдени ықпалын сақтай алды. Шыңғыс хан әулетінің Жошы ұрпақтары билігі Алтын Ордадан тараған хандықтарда да жалғасын тапты. Осылайша, исламданғаннан кейінгі Шыңғыс хан билігінен кейінгі үш ұлыстың ішінде саяси тарихы ең ұзаққа созылғаны Алтын Орда мемлекеті екенін көруге болады. Мақалада Алтын Орда мемлекетінің исламдану үдерісі және Ясауи ілімінің мемлекеттік идеологияға айналуының трансформациясы салыстырмалы талдау және қытай зерттеулері мен тарихи дереккөздерді сараптау әдістері негізінде зерттеледі. Ясауи ілімінің мемлекеттік идеологияға айналу процесі және оның Алтын Орда мемлекетіне тигізген әсері бірнеше қырынан қарастырылып талданады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақалада Алтын Орда дәуіріндегі исламдану үдерісі мен Ясауи ілімінің мемлекеттік идеологияға айналуын талдау үшін отандық зерттеулер және қытай, араб, орыс, түрік тіліндегі тарихи дереккөздер пайдаланылды. Мақаламызда негізінен қытай тарихшыларының Алтын Ордаға қатысты зерттеулеріне екпін қойылған. Зерттеу барысында қолданылған материалдар мен әдістер Алтын Ордадағы исламның орнығуы мен Ясауи ілімінің рөлін анықтауға бағытталған. Зерттеу барысында салыстырмалы талдау және қытай зерттеулері мен тарихи дереккөздерді сараптау әдістері қолданылды.

Зерттеу нәтижелері

Алтын Орда мемлекетінің исламдануының негіздері

Бату ханның билігімен тығыз байланысты. Бату хан, Шыңғыс ханның немересі және Жошы ханның екінші ұлы, өзі мұсылман болмаса да, Шыңғыс ханның «Ұлы жосық» (Ұлы заң) аясында бекітілген діни толеранттық саясатты

ұстанды. Бұл саясатқа сәйкес, Бату хан барлық діндерге бірдей көзқарас танытып, еркін діни саясат жүргізді. Осыған байланысты, оның билігі кезінде мұсылмандардың өмірі қалыпты әрі бейбіт болды. Жузжанидың XIII ғасырда жазылған «Табақат-и Насири» еңбегінде Бату ханның мұсылмандардың досы болғаны жазылады. Сондай-ақ турашыл әрі әділ саясаткер ретінде сипатталады. Бату ханның уақытында және оның билігінің жалғасуы барысында Алтын Ордадағы мұсылмандарға көптеген қолдаулар көрсетілген. Оның қоныстарында мешіттер салынған және мұсылман ғалымдарының ықпалы арта түскен. Мәселен, Бату ханның саясаты мұсылман ғалымдарының арасында үлкен құрметке ие болып, олардың қолдауына себеп болған. Бату ханның басқаруында Түркістан өлкесіндегі мұсылмандар тату-тәтті өмір сүріп, исламның таралуына қолайлы жағдай жасалған (бұл жердегі «Түркістан өлкесі» деп Жаң Вндың меңзеп отырған географиялық кеңістігі - Хорезм аймағы.) [4, б.55].

Қызығушылық туғызатын тағы бір факт, Бату ханның өз басы шамандық сенімді ұстанған, өлгенде шамандық салты бойынша жерленген. Сөйте тұра, Бату ханның мемлекеттік саясаты Алтын Ордада мұсылмандықтың кеңінен таралуына жол ашты. Алтын Ордада исламның таралуы Бату ханның қамқорлығымен басталды деп айтуға толық негіз бар. Оның билігі кезінде және одан кейінгі кезеңде Алтын Ордадағы мұсылмандардың саны артты, мұсылмандық мәдениет пен дін өмірде кеңінен орын алды. Осылайша, Бату ханның исламға деген қолдауы мен оның саясаты Алтын Орда мемлекетінің исламдануының негізін қалауға ықпал етті. Ясауи ілімінің де Алтын Ордада кең таралуы осы кезеңге сәйкес келеді, себебі Бату ханның дінге деген жұмсақ саясатының арқасында Ислам дінінің ықпалы оның мемлекетінде терең тамыр жайып, Ясауи ілімі негізінде мұсылмандық танымның іргетасы мықтап қалана түсті.

Алтын Ордадағы исламдану процесі және Ясауи іліміне сұраныстың артуы

Бату ханнан кейін Жошы ұлысында тақ таласы орын алған еді. Бұл кезеңде христиан дінін ұстанатын Сартақ пен Ұлақшы секілді екі ханнан кейін билікке келген Берке хан (1209-1266) Жошы ұлысындағы саяси дағдарысқа уақытша нүкте қойды. Осы кезеңдегі Жошы ұлысының тақ таласын парсы тарихшысы Жузжанидің «Табақат ән-Насири» атты еңбегіне сүйене отырып, қазақ тарихшысы М. Сапарғалиев бұл процесстерді діндер арасындағы тартыс ретінде сипаттайды [5, б. 56]. Алтын Орда мемлекеті ішіндегі саяси-рухани процестерге тереңірек талдау жасай отырып, Жузжанидың пікірінің негізсіз еместігін аңғаруға болады. Өйткені, Алтын Ордада ірі мемлекеттің түрлі аймақтарында халықтар арасында діни сенімдердегі айырмашылықтар орын алғаны белгілі. Бұл өңірлерді басқарған Жошы ұрпақтарының әртүрлі діни ықпалдардың әсеріне ұшырауы табиғи құбылыс еді.

Қытайдың Орталық Азия тарихын зерттеушісі Жаң Внды (张文德) «Орталық Азиядағы Кубравийа тариқатына талдау» (中亚库布拉维教团述论) атты зерттеуінде Алтын Орда мемлекетінің исламдануы ұғымын негізінен Алтын Орда құрамындағы көшпелілерінің исламдану процесі ретінде анық көрсеткен. Жошы ұлысының моңғол-қыпшақ руларын негіз ретінде алғандығын Зардыхан

Қинаятұлының зерттеулері негізінде жоғарыда көрсеттік. Моңғол шапқыншылығына дейін Алтын Орда құрамындағы Хорезм, Болғар, Солтүстік Кавказ өңірлері халқының басым көпшілігі мұсылмандықты қабылдаған болатын. Себебі аталған аймақтарда сопылық ілімді меңгерген шайхтар мен молдалар көптеп кездесетін. Наджмад-дин Кубра негізін қалаған Кубравийа тариқаты да осы өңірлерде кең тарады. Біз сөз етіп отырған аймақтар Алтын Орда мемлекетінің исламдану процесінде маңызды рөл атқарды. Негізінде Алтын Орда мемлекетінің исламдану үдерісінің көшбасшылары сопылар болатын [6, б.46].

Берке хан Алтын Орда мемлекетінде 1257-1266 жылдар аралығында билік жүргізген және ол Алтын Ордадағы Ислам дінін қабылдаған алғашқы хан болып саналады. Көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын халықты мұсылмандыққа тарту мақсатында алдымен олардың билеушілері мен ру басшыларына дін уағыздалды. 14 ғасырдағы араб тарихшысы Ибн Баттутаның жазбаларына сүйенсек, мұсылмандықты қабылдаған Берке хан Наджм ад-дин Кубра негізін қалаған Кубравийа тариқатының сопыларымен тығыз байланыста болып, олардың ықпалына көп түскен. Берке хан осы тариқаттың ілімін өз ұлыс аумағында кеңінен таратуға күш салды, бұл үдерісте мешіттер мен медреселердің салынуы үлкен рөл атқарды. Берке ханның Ислам дінін қабылдау саясаты тек діни тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар мәдени және әлеуметтік салада да маңызды өзгерістерге алып келді. Мұның бәрі Алтын Ордадағы мұсылмандықтың нығаюына және сопылық ілімнің кеңінен таралуына жол ашты [4, б.56].

Қытайлық зерттеуші Жаң Внды (张文德) өзінің «Алтын Орданың исламдануы» (论金帐汗国的伊斯兰化) атты мақаласында Алтын Ордадағы исламдану процесін талдай келе, Берке ханның Ислам дінін қабылдауын саяси-экономикалық факторлардың әсерімен байланыстырады. Оның пікірінше, *«Берке хан исламды қабылдағанымен, бұл тек бірқатар мешіттер мен медреселердің салынуына негіз болды, бірақ исламды насихаттау мақсатында кең ауқымды шаралар атқарылған жоқ. Сондай-ақ, ол исламды қабылдағанымен, өзінен кейін мұсылман ізбасар қалдырмаған»* [4, б.57].

Берке ханның билігі кезінде ислам діні Алтын Орда аумағында кең таралмаған, тек билеуші топ өкілдері арасында ғана шектелген. Бұдан басқа, Берке хан Самарқанд христиандарын жою туралы бұйрық Беркендігі туралы деректер де бар (Греков, Якубовский, 1985:35). Бұл әрекет Шыңғыс ханның «Ұлы жосық» (Ұлы заң) аясында бекітілген діни толеранттылық саясатына қайшы келіп, барлық діндерге бірдей мәміле жасау ұстанымын бұзған.

Қазақстандық тарихшы, Зікірия Жандарбеков өзінің зерттеулерінде Берке ханның Жошы ұлысын исламдандыру мақсатындағы әрекеттерінің жекелеген топтар тарапынан қолдау тапқанымен, жалпы халық арасында кеңінен қолдау көрмегендігін атап өтеді. Оның пікірінше, бұл жағдайдың себебі *«...Ислам дінінің Берке хан ұстанған бағыты - Наджм ад-дин Кубра негізін қалаған Кубравийа тариқатының моңғол-түркі халықтарының рухани дүниесіне жат болуында жатыр. Бұл тариқаттың ілімі мен әдіс-тәсілдері осы халықтардың дәстүрлі наным-сенімдерімен толық үйлеспей, оның қабылдануына кедергі келтірді»* [5, б.60].

Берке ханның билігі кезінде исламның Алтын Орда аумағында кең таралмағаны, тек белгілі бір топтардың арасында ғана орныққаны байқалады. Сонымен бірге, Берке ханнан кейін Алтын Орда хандарының барлығы бірдей мұсылман болмаса да, олардың діни төзімділік саясаты исламның Алтын Ордада таралуына объективті түрде тиімді әсерін тигізді. Бұл жағдай Өзбек ханның (1312-1340 жылдары билік құрған) исламды мемлекеттік дін ретінде орнықтыруының әлеуметтік негізін қалады. Өзбек ханның бұл саясаты Алтын Ордадағы мұсылмандықтың нығаюына және оның кеңінен таралуына ықпал етті, бұл үрдіс сол уақыттағы саяси-әлеуметтік өзгерістер мен діни трансформацияның маңызды кезеңі болды.

Алтын Ордадағы исламның мемлекеттік дін ретінде орнығуы және Ясауи ілімінің мемлекеттік идеологияға айналуы

Ортағасырлық тарихшылардың еңбектеріне сүйенсек, 1312-1313 жылдары Алтын Орда тағына жас әрі жігерлі Өзбек хан (1280 - 1341) көтерілген. Ол билікке келгеннен кейін Ислам дінін мемлекеттік дін деңгейіне көтеріп, Ясауи ілімін Алтын Орда мемлекетінің ресми идеологиясына айналдырды. Деректер бойынша, Өзбек хан исламды Қожа Ахмет Ясауи негізін қалаған Ясауи сопылық тариқатының өкілдерінен қабылдаған [8, б. 280]. Өзбек ханның ислам дінін қабылдауы Алтын Ордада діни-саяси өзгерістердің негізін қалап, мемлекеттің әлеуметтік құрылымында маңызды өзгерістерге әкелді. Сонымен қатар, Өзбек хан кейіннен Сұлтан Мұхаммед есімін алып, исламды одан әрі дәріптеді және оның саяси билігінде діни идеологияның кеңінен таралуына ықпал етті.

Өзбек хан 1320 жылы Ислам дінін Ясауи мектебінің шейхтарының бірі саналатын Зеңгі бабаның шәкірті Сейіт атадан қабылдаған (СМИЗО, 1941:206). Қытай тарихшысы Ли Исиннің (李一新) «Өзбек хан кезеңіндегі Қыпшақ хандығының исламдануы» (月即别时期钦察汗国的伊斯兰教化) атты тарихи зерттеулерін негізге алсақ, Өзбек ханның билікке келуі оның діни сенімімен тікелей байланысты болған. Бұл үдеріс әмір Құтлұқтемірдің (Hutulu Temür, 忽都鲁帖木儿) қолдауымен жүзеге асқан [9, б. 242].

Қытайдың ұлты моңғол тарихшысы Чин Жилетудының (新吉乐图) «Моңғолдардың исламдануы туралы» (伊斯兰化蒙古概论) зерттеулеріне сүйенсек, Өзбек ханның билігі кезінде Ислам діні Шығыс пен Батыс арасындағы ұлан-байтақ аймақта, яғни Қытай мен Еуропа арасында кеңінен таралған. Өзбек ханның билігі тұсында Алтын Орда мемлекетінің өндірістік қуатының артуы, әскери күшінің нығаюы және мемлекеттің халықаралық аренадағы абыройының өсуі байқалады. Бұл кезеңде Алтын Ордада Ислам дінінің саяси және мәдени негізде нығаюы мен кең таралуы маңызды факторға айналды, және мемлекет ішіндегі әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге ықпал етті [10, б. 64].

Тарихшы Зікрия Жандарбеков зерттеулерінде Өзбек ханның билігі кезінде Жошы ұлысы халықтарының рухани-мәдени бірлігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарған Ясауи тариқатының өкілдерінің ерекше орнын атап көрсетеді. Оның пікірінше, Ясауи тариқаты ұлыстың негізгі ұйыстырушы күшіне айналып, оның мәдени және діни тұтастығын нығайтуда шешуші фактор болған [9, б. 82]. Өзбек

ханның кезінде Қожа Ахмет Ясауи тариқаты ерекше қолдауға ие болып, Алтын Ордада исламның терең мәдени және діни ықпалының кеңеюіне зор үлес қосты. Бұл тариқат бұрыннан өзіне тән ықпалы бар аймақтарда кең тарағанымен, Өзбек ханның билігі тұсында оның әсері одан әрі күшейіп, Алтын Ордадағы Ислам мәдениетінің негізін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Исламды алғаш қабылдаған Берке хан болғанымен, Ислам діні арада жарты ғасырдан көп уақыт өткеннен кейін Өзбек ханның тұсында ғана мемлекеттік дін ретінде бекітілді. Өзбек ханның саясаты мен исламды мемлекеттік дін ретінде енгізуі Алтын Ордадағы ислам мәдениетінің қалыптасуына және оның кең таралуына мүмкіндік берді, бұл Алтын Орда мемлекетінің діни және мәдени дамуына елеулі ықпал жасады.

Алтын Орда мемлекетінің Исламды мемлекеттік дін ретінде қабылдағаннан кейін жеткен жетістіктері

Өзбек ханның тұсында Алтын Ордада ислам дінінің мемлекеттік дінге айналуы мен Қожа Ахмет Ясауи ілімінің Алтын Орда мемлекетінің ресми идеологиясына айналуы мемлекет үшін маңызды саяси, мәдени және әлеуметтік жетістіктерге жол ашты. Ислам дінінің мемлекеттік дін ретінде қабылдануы мемлекетте саяси тұрақтылық пен бірлік қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Осы кезеңде исламды қабылдаудың нәтижесінде халық арасында діни тұтастық нығайып, ұлттар мен этностар арасында рухани байланыстар күшейді. Ясауи ілімінің кең таралуы мен оның мемлекеттік идеологияға айналуы халықтың моральдық және этикалық құндылықтарын қайта қарастыруға, қоғамның рухани дамуына және мәдени өркендеуіне ықпал етті. Бұл өзгерістердің нәтижесінде Алтын Ордада ислам мәдениетінің елеулі салт-дәстүрлері мен ғұрыптары орнығып, қоғамның рухани-мәдени өмірі сапалық тұрғыда жаңа деңгейге көтерілді. Мемлекет ішінде исламның діни нормалары мен шариғат талаптары іске қосылып, қоғамның құқықтық жүйесі мен әлеуметтік құрылымы жаңартылды. Ясауи тариқатының ықпалы арқылы сопылық ілім мен практикалық діни тәжірибе халық арасында кеңінен таралып, адамдардың дүниетанымы мен көзқарастарында өзгерістер орын алды.

1. Өзбек ханның билігі кезінде исламның мемлекеттік дін болып бекітілуі Алтын Орда мемлекетінің халықаралық аренада беделін арттырды. Ислам әлемімен тығыз байланыстар орнатылды, бұл сауда, мәдени алмасу және саяси ықпал тұрғысынан мемлекеттің қуатын арттырды. Алтын Орда өзінің саяси және экономикалық күш-қуатын нығайта отырып, ислам мәдениетінің, әсіресе Ясауи ілімінің кең таралуына мүмкіндік берді. Бұл процестер Алтын Ордадағы мемлекетаралық қатынастарды да нығайтып, мемлекетке сыртқы және ішкі саяси тұрақтылық әкелді. Өзбек ханның исламды мемлекеттік дін ретінде енгізуі мен Ясауи ілімін идеология ретінде қабылдауы арқылы мемлекет өзінің ішкі бірлігін нығайтып қана қоймай, сондай-ақ сыртқы әлемде күшті әрі беделді мемлекет ретінде танылды. Бұл кезеңде Алтын Орда мәдениетінің гүлденуі, оның көркемөнер саласында жетістіктерге жетуі, исламның теориялық және практикалық аспектілерінің тереңдеп дамуымен сипатталды. Өзбек ханның билік құрған дәуірінде Қытайдың Мин әулеті кезеңінде Сун Лиан (宋濂) құрастырған «Юань тарихы» (元史) жинағына сүйенсек, Құбылай құрған Юань әулеті мен

Алтын Орданың қарым-қатынастары Өзбек хан дәуірінен бастап айтарлықтай жақсарған. Мысалы, нақты деректерге жүгінсек, 1330 жылы Юань әулетінің императоры Юань Вэнцзун (元文宗) мен Алтын Орданың билеушісі Өзбек хан өзара елшілер алмасып, құрмет көрсету дәстүрін жалғастырған [11, б. 629-761]. Алтын Орда мен Юань әулеті арасындағы экономика, сауда және түрлі саладағы байланыстардың нығаюы нәтижесінде қытайлар батыс әлемін тереңірек тани бастаған. Сонымен қатар, бұл байланыстар еуропалық елдермен қатынастардың дамуына ықпал еткен [13, б. 40]. Осы мәліметтер Алтын Орда ханы Өзбек ханның мұсылмандықта сопылықтың ясауилік бағыттын ұстана отырып, батыс пен шығыс елдері арасындағы экономикалық және мәдени байланыстарды дамытуда маңызды рөл атқарғанын көрсетеді.

2. Алтын Орда мемлекетінің исламдануы мен моңғол-қыпшақ көшпелілерінің жаппай мұсылмандыққа бет бұруы барысында маңызды рөл атқарған факторлардың бірі – Ислам дінінің көшпелі өмір салтына бейімделу мүмкіндігі. Жаң Внды (张文德) «Алтын Орданың исламдануы»

(金帐汗国的伊斯兰化) атты зерттеуінде мұсылмандықтың көшпелілерге ыңғайлы болуын атап көрсетеді. Оның пікірінше, исламда күрделі діни рәсімдер мен құрылыстардың болмауы, храмдар мен пұттардың қажет етілмей, қарапайым мешіттердің жеткілікті болуы, ислам дінін көшпелі халықтарға қабылдауға жеңілдетті. Жаң Внды ислам өркениетінің көшпелілердің өмір салтына бейімделуі арқылы Алтын Орда мемлекетінің ұзақ уақыт бойы өмір сүруінің негізін қалады деп қорытындылайды [4, б. 58]. Бұл жерде Жаң Внды исламның көшпелілердің өмір салтына бейімделуін атап көрсеткенімен, Ясауи тариқатының ерекше маңызы жөнінде тікелей айтпаған. Алайда, Ясауи тариқатының көшпелі тұрмысқа бейімделгендігі мен оның Алтын Орда мемлекетінің идеологиясына айналуы айқын факті. Ясауи ілімі көшпелі халықтың рухани дүниесіне терең еніп, олардың әлеуметтік және мәдени құрылымымен үйлесім тапқан. Осы тұрғыдан алғанда, Ясауи тариқатының ықпалын Жошы ұлысының ұстанған діндері мен мәдениетінің табиғи жалғасы ретінде қарастыруға болады. Алтын Орда мен оның құрамындағы мемлекеттерде Ясауи ілімінің таралуы мен қолдау табуы осы кезеңдегі қоғамның рухани бірлігін қалыптастыра алатын ілім ретінде мемлекеттерді мойындата алғаны әрине ерекше назар аударатын дүние.

3. Алтын Орда мемлекетінің негізін қалаған моңғол-қыпшақ руларындағы ортақ қасиет – көшпелі мәдениеттің өкілі болуында жатқанын ескерсек, Ясауи ілімінің осы мәдениетпен үйлесім табуы табиғи заңдылық. Ясауи ілімінің көшпелі тұрмыс салтына бейімделуі оның мемлекеттік идеологияға айналуына мүмкіндік берді. Бұл ілімнің Алтын Орда мен оған бағынышты хандықтарда да кең таралуы Шыңғыс-Жошы әулеттерінің билігінің ұзаққа созылуына ықпал етті. Ясауи ілімінің Алтын Орда мемлекетінің идеологиясына айналуы осы әулеттің рухани-мәдени негізін қалыптастырып, мемлекет ішіндегі бірлікті нығайтты. Ясауи ілімінің бұл бейімделуі Алтын Орда мемлекетінің дін мен мәдениет саласындағы тұрақтылығын қамтамасыз етті. Осылайша, Ясауи тариқатының ықпалы тек діни-сопылық дүниетанымның ғана емес, сонымен қатар саяси және әлеуметтік құрылымның нығаюына, көшпелі өмір салтын ұстанған халықтардың біртұтас

рухани және мәдени жүйеге бірігуіне себеп болды. Алтын Орда мемлекетінде Ясауи ілімінің мемлекеттік идеология ретінде қабылдануы осы мемлекеттің ішкі тұрақтылығын сақтап, дамуына серпін берді.

4. Алтын Орда мемлекетінің исламдануы Хулагу әулетінің Елхандар (Илхандар немесе Хулагу әулеті) мемлекетімен айтарлықтай ерекшеленеді. Елхандар мемлекетінде исламды қабылдау халифаттың заңдары мен қатаң талаптарына сәйкес жүргізілді, ал Алтын Ордада исламның қабылдануы мен таралуы әлдеқайда жұмсақ болды. Алтын Ордада мұсылмандық сана радикалдыққа бейім болмай, керісінше, вассал халықтардың діни сенімдеріне қолдау көрсетуімен ерекшеленді. Моңғол шапқыншылығына дейін Русь халқының өмірінде христиандандыру процесінің ықпалы мардымсыз болды. Сол кезеңде бұл дін негізінен қала тұрғындары арасында таралды және халықтың аз ғана бір бөлігін қамтыды. 13 ғасырға дейін діни қызметкерлер мен монахтар көбінесе жоғарғы тап өкілдері мен қалалықтарға қызмет етті. Алайда, Алтын Орда дәуірінде монастырьлар қалалардан ауылдық жерлерге, өркениетті аймақтардан шалғай өңірлерге дейін кеңейе бастады. Бұл үрдіс аймақтық әлеуметтік-мәдени өзгерістерге ықпал етті [13, б. 77].

5. Алтын Орда мемлекеті мен ислам өркениеті дамыған Иран және басқа да мұсылман елдерімен салыстырғанда, исламның Алтын Ордадағы таралуы біршама баяу жүрді. Академик В. В. Бартольд Алтын Ордадағы саяси биліктің 200 жылдан астам уақыт бойы бір әулеттің қолында болуын көшпелі қоғамдардың тарихындағы сирек құбылыс ретінде бағалаған. Ол бұл ұзақ уақыттық билікті Алтын Ордадағы көшпелілердің жауынгерлік дәстүрінің сақталуымен және көшпелі құрылымдардың әсерімен байланыстырады. Алтын Ордада саяси тұрақтылықтың сақталуы мен биліктің ұзақ уақыт бойы бір әулеттің қолында болуы, көбінесе олардың әскерлік дәстүрлері мен қоғамның көшпелі өмір салтымен үйлесім тапқандығының нәтижесі болды. Бұл ерекшеліктер, сондай-ақ Алтын Ордадағы исламдану үдерісінің басқа мұсылмандық мемлекеттерден өзгеше сипатын көрсетеді. Алтын Ордада исламның таралуы тек қана діни емес, сонымен қатар әлеуметтік-саяси факторлармен де тығыз байланысты болды, бұл өз кезегінде елдің мәдени және идеологиялық дамуына үлкен серпін берген құбылыс.

6. Алтын Орданың мемлекет басқару жүйесі Өзбек ханның билігі кезінде айтарлықтай дамуға қол жеткізді. Өзбек хан исламды қабылдағаннан кейін ресми түрде Мұхаммед Сұлтан Өзбек хан деген атаққа ие болды және бірқатар саяси-әкімшілік реформалар жүргізді. Оның тұсында Алтын Орданың түркі-моңғолдық басқару жүйесіне мұсылман мүфтилері мен қазылары енгізілді, бұл мемлекет басқару ісіне исламдық құқық нормаларын ықпалдастырудың маңызды қадамы болды. Өзбек ханның билігі кезінде исламдық құқық пен Шыңғыс ханның «Ұлы жосық» (Ұлы заң) жүйесінің қатар қолданылғаны айрықша назар аударады. Бұл кезеңде сахара халықтарының дәстүрлері мен ислам заңдарының үйлесімді түрде қатар жүруі мемлекеттік басқарудың ерекше моделі ретінде сипатталды (Уаң Шаулин, Сай Бин, 2014: 39). Өзбек хан толеранттылық саясатын ұстанып, еркін діни саясат жүргізді. Бұл саясаттың негізінде ислам қазылары мен халықтық қазылардың заң жүйесін бірлесе басқаруы жатты. Бұл тәжірибенің айқын көрінісі

Хорезм аймағында байқалды. Хорезм тарихында ерекше тұлғалардың бірі – Нағанбай би². Ол Өзбек ханның қайын атасы әрі ұлыңбегі ретінде Алтын Ордадағы ханнан кейінгі екінші маңызды лауазымды иеленді. Оның міндеттеріне бас қолбасшылық пен сыртқы істер уәзірі қызметтері қоса кірді. Сонымен қатар, ол Хорезм өлкесінің билеушісі және қоңыраттардың ұлыс бегі ретінде танылды. Хорезм тарихында Әмір Нағанбайдай ықпалды тұлға болмағаны атап өтіледі. Оның басқару ісіндегі маңызды ерекшеліктерінің бірі – күн сайын сот қазыларын арнайы қабылдап, олардың қызметі жөнінде есеп алып отыруы болды (Әбусейітова, 2006: 263). Алтын Орда дәуірінде Ислам діні мемлекеттік дін ретінде танылып, ислам сот жүйесінің қалыптасуы мен қызмет етуі маңызды орын алды. Қытай ғалымдары Уаң Шаулин мен Сай Биннің (王绍林, 蔡斌) Алтын

Орданың Өзбек ханы туралы зерттеулеріне (金帐汗国月即别) сүйенсек, Өзбек хан билігі кезінде ислам заңдары мен Шыңғыс ханның «Ұлы жосығы» (Ұлы заңы) қатар қолданылған. Қазақ тарихшысы Бүркітбай Аяғанның «Ұлық Ұлыс – Алтын Орда мемлекеті тарихы» атты дәріс жинағында көрсетілгендей, «Ұлы жосық» шариғат ережелерімен толықтырылып, дәстүрлі құқықтық нормалармен бірге мемлекеттік қолданыста болған. Бұл деректер Өзбек хан дәуірінде сахара халықтарының құқықтық жүйесінде Шыңғыс ханның «Ұлы жосығы» ислам шариғатымен ұштастырылғанын дәлелдейді [12, б. 39; 14, б. 49].

7. Бұл құбылыс Алтын Орда мемлекетінің исламдануынан кейін де тек қана діни құқықтық негіздерге сүйенбегенін көрсетеді. Мемлекет құрылымы көпқырлы болып, зайырлы және дәстүрлі элементтерді сақтап қалды. Бұл жағдай, біріншіден, Алтын Орданың исламды ресми дін ретінде қабылдағаннан кейін де діни фанатизмге ұшырамай, кеңейтілген құқықтық жүйені сақтағанын айғақтайды. Мемлекеттік басқарудағы құқықтық нормалар ислам шариғатымен қатар, сахара халықтарының ғасырлар бойы қалыптасқан құқықтық дәстүрлеріне де негізделді (Saifunov and et al. 2024). Осылайша, Алтын Орда билігі ислам діні мен жергілікті халықтың құндылықтарын үйлесімді түрде біріктіре алды. Екіншіден, бұл факт Алтын Орданың исламданғаннан кейін де сахара халықтарының құндылықтарын жоғары бағалағанын дәлелдейді. Мұндай саясаттың негізінде Исламның дәстүрлі түркілік дүниетаныммен, әсіресе, Ясаудің даналық ілімімен тығыз байланысы жатыр. Ясауи ілімінің Алтын Орда дәуірінде таралуы исламдық құндылықтардың жергілікті мәдениетпен үйлесімді интеграциялануына ықпал етті. Сопылық ілімнің өзіне тән толеранттылық принциптері мен рухани дәстүрлері осы кезеңдегі мемлекеттік идеологияның маңызды элементіне айналды. Жалпы, Алтын Орда исламды қабылдағаннан кейінгі кезеңде діни-рухани және құқықтық салаларда өзіндік синтезге қол жеткізіп, ислам діні мен сахара халықтарының дәстүрлерін қатар ұштастыра білген ерекше мемлекет ретінде сипатталады.

8. Моңғолдардың батысқа қоныс аударуы олардың түркітену процесіне жол ашты. Қытайдың моңғол тарихшысы Чин Жилету «Моңғолдардың

² Нағанбай би (1298-1361 жж), Алтын Орда мемлекетінің рухани жетекшісі, діни көшбасшы тұлғасы. Шығу тегі Қоңырат бірлестігіне тән.

исламдануы туралы жалпы шолу» (伊斯兰化蒙古概论) атты зерттеуінде «XIV ғасырдың ортасынан кейін батысқа бет алған моңғолдардың әрекеттері хандықтардың түркіленуіне елеулі ықпал етті. Моңғолдардың батысқа жасаған жорықтары нәтижесінде Қыпшақ даласына қоныс аударуы, кейіннен олардың бірнеше жергілікті тайпалармен араласуына алып келді. Негізінен, батысқа жылжыған моңғолдар қатарында Қоңырат және Маңғыт сияқты екі ірі моңғол тайпасы ерекше рөл атқарды. Моңғол тайпалары өздерінің бастапқы моңғол сахарасындағы тайпалық құрылымдарын жоғалтқанымен, Қыпшақ даласында жаңа, ірі тайпалық бірлестіктерді қалыптастырды. Бұл үдеріс моңғолдардың ислам дінін қабылдауымен тығыз байланысты болды. Исламдану нәтижесінде моңғол тайпалары еуразиялық кеңістікте маңызды тарихи процестердің қатысушысына айналды және өзіндік ерекшеліктерімен ислам әлемінің тарихына тың беттер қосты» [15, б. 66].

XIV ғасырдың ортасында моңғолдардың кең көлемді түркітену үдерісі қарқын алды. Чин Жилетудың зерттеулерінде көрсетілгендей, бұл кезеңде моңғолдар арасында діни нанымдардың өзгеруі мен жергілікті халықтардың мәдениетімен араласу үдерістері белсенді жүрді. Мұндай өзгерістер моңғол тайпаларының жаулап алған байырғы халықтармен өзара ықпалдасуына жағдай туғызды. Бұл өзара ықпалдастық олардың діни сенімдері мен өркениеттік тұрғыдан жаңа бағытқа бет бұруына себеп болды. Батыс Моңғол хандығы (Алтын Орда) аймағындағы моңғолдардың діни сенімдері ғана емес, сонымен бірге мәдени және өркениеттік құрылымдары да түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Олар біртіндеп ислам дінін қабылдап, түркітік өркениетпен астасып, жаңа этномәдени сипатты иеленді. Бұл үдеріс моңғолдардың ислам әлемімен жақындасып, түркі халықтарының біртұтас өркениеттік кеңістігіне қосылуына ықпал етті. Екпін қойып айтар болсақ, моңғолдардың батысқа қоныс аударуы тек географиялық тұрғыдан ғана емес, сонымен бірге олардың этномәдени және діни құрылымдарының өзгеруіне негіз қалап, ислам өркениетімен және түркі өркениетімен тығыз интеграциялану процесін жеделдетті.

Қытай тарихшысы Чин Жилетудың пікірінше, XIV-XV ғасырлардағы моңғолдардың түркітену процесі кейінгі кезеңдерде Өзбек хан (1280 - 1341), Мұхаммед Шайбани хан (1451 - 1510), Әмір Темір Тарағай Барлас 1336 - 1405), Мұхаммед Жалалуддин Бабыр (1483 - 1530) секілді ұлы билеушілер мен батырлардың моңғол тектерін сақтап қалуында ешқандай кедергі болмады. Осылайша, Чин Жилетудың айтуынша, түркітенген моңғолдардың тарихы бүгінгі күні моңғол тарихымен тығыз байланысты болып, оған енуі қажет деп саналады [15, б. 66]. Бұл пікір моңғолдардың түркітену үдерісінің олардың тарихи тұлғалық бейнесіне әсерін тигізгенін көрсетеді. Бұл жерде айта кететін маңызды жәйт, қоңырат, найман, керей, жалайыр, меркіт, маңғыт сияқты руларды Қытай тарихшылары көбінесе моңғол руларының құрамына жатқызады. Бұл рулардың тарихи негізі мен құрылымы олардың моңғол-түркі қоғамына ортақ екенін көрсетеді. Сондықтан, бұл тайпалар әрқашан сахарадағы моңғол мен түркі халықтарының бірлескен тайпалық қауымдастығының бөлігі болып саналған. Моңғолдар мен түркітердің араласуы нәтижесінде қалыптасқан бұл рулардың

Алтын Орда құрамына кіргеннен кейін де өздерінің этникалық және мәдени ерекшеліктерін сақтап қалуы тарихшылардың назарын аударады. Алтын Орда кезеңінде жоғарыда атап өткен рулардың сақталуына және олардың тарихи мәдени мәнінің тереңдеуіне Ясауи ілімінің зор ықпалы болды. Ясауи ілімі, әсіресе, түркі халықтарының рухани өміріне айтарлықтай әсер етіп, олардың этникалық және мәдени бірегейліктерін сақтауға септігін тигізді. Ясауидің сопылық мұрасы, оның діни құндылықтары мен дүниетанымдық принциптері осы рулардың діни-мәдени құрылымдарының тұрақтылығын қамтамасыз етті. Ясауи ілімінің әсерінен бұл рулар ислам дініне қабылдауымен қатар, өздерінің ежелгі түркі дәстүрлерін де жоғалтпай, оларды жаңа діни-мәдени контексте сақтай білді. Осылайша, моңғол-түркі қоғамының интеграциялық процесі мен оның тарихи және мәдени құрылымдарының сақталуы, сондай-ақ Ясауи ілімінің рөлі осы кезеңдегі әлеуметтік-мәдени трансформацияның маңызды факторлары ретінде қарастырылуы тиіс [16, б. 132]. Моңғолдардың түркітену үдерісі мен олардың өз этникалық руларын сақтап қалуы, исламның түркілік дәстүрлермен үйлесуінің және Ясауи ілімінің тарихи контекстіндегі маңызы зор болды.

7. Түркі тілінің кең таралуына Қожа Ахмет Ясауи негізін қалаған Ясауи тариқатының ықпалы айрықша болды. Деректерге сүйенсек, Ясауи тариқатының ілімі сахарадағы моңғол-қыпшақ қауымдарына Хорезм өлкесіндегі білім беру ошақтары арқылы тарады. Өзбек ханның билігі кезеңінен бастап, Алтын Орда мемлекетінде Ясауи тариқаты белсенді миссионерлік қызмет атқарып, діни және рухани бағыт-бағдар беретін маңызды институтқа айналды. Өзбек хан тұсында сопы-шайхтардың қоғамдағы ықпалы айтарлықтай артып, олардың қызмет аясы бірнеше бағытта кеңейтілді. Біріншіден, сопы-шайхтар билеушілерге рухани тұрғыдан ықпал ету арқылы мемлекеттік басқаруда маңызды рөл атқарды. Олар әкімшілік және діни мәселелер бойынша билеушілерге кеңес беріп, олардың саяси және діни шешімдеріне бағыт-бағдар көрсетті. Екіншіден, олардың ықпалы исламдық білім беру мен мәдени мекемелердің дамуына жол ашты. Бұл кезеңде Алтын Орда аумағында мешіттер мен медреселердің саны айтарлықтай көбейді. Исламдық сопылық білім беру жүйесі қалыптасып, оған қаржылай қолдау көрсетілді. Мешіттер жанынан медреселер мен басқа да білім беру орталықтарының ашылуы халықтың діни және зайырлы сауаттылығын арттырып, білім беру саласында жаңа деңгейге жол ашты. Бұл процестер түркі тілінің кең көлемде таралуына және қолданылуына үлкен үлес қосты. Жаңа Вндының зерттеулеріне сүйенсек *«Алтын Орда дәуірінде мешіттер мен медреселерде түркі тілі білім беру мен діни ілімді таратудың негізгі құралына айналды.»* [4, б. 58]. Бұл тілдің мәдени және ғылыми өмірдегі рөлін күшейтіп, оны бүкіл аймақтағы негізгі қарым-қатынас құралына айналдырды. Сонымен қатар, Алтын Ордада әдебиет пен ғылым саласында ерекше өрлеу байқалды. Әдеби шығармашылық Ясауи тариқатының сопылық рухани мұрасымен байытылып, жаңа мазмұндық және тақырыптық бағыттарды қамтыды. Сопылық ілімнің әдебиетке әсері тек діни мазмұнда ғана емес, сондай-ақ адамның рухани ізденістерін, адамгершілік құндылықтарды және қоғамның рухани дамуын қамтитын шығармаларда көрініс тапты. Алтын Орда дәуірінде Қожа Ахмет Ясауи негізін қалаған тариқаттың ықпалымен түркі тілі исламдық білім беру, әдебиет

және ғылым салаларының негізгі тіліне айналды. Бұл түркі тілінің Еуразия кеңістігінде кеңінен таралуы мен оның мәдени ықпалының артуына зор үлес қосты.

8. Ибн Баттутаның естеліктері Алтын Орда дәуіріндегі тілдік және діни үдерістердің өзара тығыз байланысын айқын сипаттайды. Ол өз жазбаларында Алтын Орда аумағындағы жергілікті халықтың әуелі араб тілінде, содан кейін түркі және парсы тілдерінде Құран аяттарын және діни мазмұндағы жырларды оқығанын атап өтеді [17, б. 329]. Бұл дерек Алтын Ордада ислам дінінің таралуы барысында бірнеше тілдің маңызды рөл атқарғанын, олардың діни және мәдени ықпалдастықты қалыптастырудағы маңызын көрсетеді. Алайда, ислам дінін насихаттау мен тарату ісінде түркі тілі ең көп қолданылған негізгі құралға айналған. Бұл құбылыс Ясауи тариқатының қызметімен тікелей байланысты болды. Ясауи тариқатының сопылары ислам дінін халыққа түркі тілінде түсіндіріп, оның негізгі қағидаттарын жеткізуде ерекше белсенділік танытты [18, б. 66]. Олардың қажырлы еңбегінің арқасында көшпелі түркі халықтары өз ана тілінде исламның ілімімен және құндылықтарымен таныса алды. Бұл үдеріс исламның көшпелілер өмір салтына табиғи түрде енуіне жағдай жасап, түркі тілінің діни ілім мен мәдени мұраны жеткізудегі шешуші рөлін айқындады. Сонымен қатар, Алтын Ордада ислам дінін насихаттаушылардың басым бөлігі исламның терең ілімдерін меңгерген түркілер болды. Бұл жағдай ислам дінін тарату барысында түркі тілінің басты құралға айналуына мүмкіндік берді. Түркі тілі исламдық білім беру мен мәдениетті таратуда ғана емес, сонымен бірге ислам өркениетінің тұтастай бір бөлігі ретінде қалыптасты. Түркі тілінде діни мәтіндерді түсіндіру арқылы көшпелі қоғамның рухани санасы мен мәдени құндылықтарына ықпал етті.

Түркі тілінің Алтын Орда аумағында мұндай кең таралуы және ислам дінін таратудағы рөлі моңғол халқының да тілдік және мәдени трансформациясына әсер етті. Түркі тілінің ислам дінімен бірге насихатталуы моңғолдардың біртіндеп түркшеленуіне ықпал етті [19, б. 198]. Жаңа Вндының зерттеулерін негізге алсақ, ислам дінін қабылдау және исламдық білімнің түркі тілінде берілуі моңғол тіліне жаңа лексикалық қабаттарды енгізіп, оның түркі мәдениетімен тығыз байланысын күшейтті [4, б. 58]. Қорыта айтқанда, Алтын Орда дәуірінде түркі тілі ислам дінін таратудағы негізгі құрал ретінде қызмет етті. Бұл тілдің рөлі тек діни ілімді жеткізуде ғана емес, сонымен бірге қоғамның рухани, мәдени және этникалық тұтастығын қамтамасыз етуде ерекше маңызды болды. Түркі тілі ислам өркениетінің бірегей элементіне айналып, оның аймақтағы халықтарды біріктіру және ортақ құндылықтарды қалыптастырудағы маңызын арттыра түсті.

Қорытынды

Қожа Ахмет Ясауи тариқатының адами құндылықтарға негізделген ілімі Алтын Орда мемлекетінің саяси, әлеуметтік және мәдени дамуында ерекше орын алды. Моңғол-қыпшақ руларын негіз еткен Алтын Орда мемлекеті вассалд (тәуелді) халықтар мен өзге ұлт өкілдеріне теңдік пен татулық саясатын ұстанды. Бұл саясаттың көрінісі ретінде әйгілі саяхатшы Ибн Баттутаның 1330–1340 жылдары Берке-Сарай қаласында болған кезіндегі жазбаларын атап өтуге болады. Оның мәліметінше, Берке-Сарай – көпұлтты, тіршілігі қайнаған орта ғасырлық

іргелі қалалардың бірі болған. Мұнда тек мұсылмандар ғана емес, Русь, Бұлғар, Мажар, Роман, Черкес, Армян, Грузин, Араб және Кавказ халықтарының өкілдері де бірге өмір сүрген [16, б. 359; 3, б. 156]. Бұл мәліметтер Алтын Орданың ұлттық, этникалық және діни теңдік саясатын табысты жүзеге асырғанын айқындайды.

Ясауи ілімінің ықпалы тек діни салада ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік, саяси және мәдени салаларда да айтарлықтай сезілді. Алтын Орданың исламдану үдерісінде Ясауи тариқаты негізгі қозғаушы күштердің бірі болды. Бұл ілімнің арқасында батысқа жасаған жорықтарынан кейін моңғолдар мен сахаралық қыпшақтардың исламдану процесі қарқынды жүрді [20, б. 7]. Ислам діні мен мәдениеті түркі тілі арқылы насихатталып, араб жазуы негізіндегі шағатай жазуының кең таралуына ықпал етті. Ясауи ілімінің Алтын Орда аумағында таралуы Шыңғыс-Жошы әулеттерінің билік еткен аймақтарында сопылар мен олардың мектептерінің рөлін күшейтті. Бұл мектептер исламдық білім беру, рухани тәрбие және әлеуметтік реформалар жүргізу орталықтарына айналды. Соның нәтижесінде, Ясауи ілімі тек діни құндылықтардың ғана емес, сонымен қатар аймақтық бірлікті қамтамасыз ететін күшке айналды.

Алтын Орда бірте-бірте Ясауи ілімін мемлекеттік идеология деңгейіне көтеріп, ислам мемлекетіне айналды. Бұл ілім этникалық және әлеуметтік тұрғыдан алшақ жатқан қыпшақ, моңғол, хорезм және қырым аймақтарын біріктіре отырып, ортақ идеологиялық негізді қалыптастырды. Ясауи ілімі көшпелі өмір салтына бейімделгендіктен, бұл идеология Алтын Орда мемлекетінен кейін де жалғасын тапты. Шыңғыс хан әулетінің билігі құлағаннан кейін де, Ясауи ілімінің ықпалы Алтын Орда мұрагерлері – Қазан, Қырым, Ноғай және Қазақ хандықтарында сақталып, одан әрі нығая түсті.

Алтын Орда дәуірінен бастап Қожа Ахмет Ясауи ілімі түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының ұлттық идеологиясына айналды. Бұл ілімнің тарихи және мәдени маңызы ерекше: ол түркі әлемінің рухани бірлігін қалыптастырып, исламдық өркениеттің негізгі бағыттарын көшпелі қоғамның өмір салтына бейімдеді. Ясауи ілімі тек ортағасырлық қоғам үшін ғана емес, бүгінгі таңда да рухани және мәдени тұрғыдан баға жетпес мұра.

Алғыстар

Зерттеу жұмысына қолдау көрсеткені және құнды ғылыми материалдармен қамтамасыз еткені үшін Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Ясауитану ғылыми-зерттеу институтына алғысымызды білдіреміз.

ӘДЕБИЕТ

[1] Saifunov, B.N., & Sambetov, Zh. *Ahmed Yesevi Hakkında Bibliyografik Araştırma. Journal of Turkish Culture and Hacı Bektash Veli Research*, 2023, 105, 279-299. DOI: <https://doi.org/10.34189/hbv.105.013>

[2] Saifunov, B.N. Ahmad Yassawi from the Perspective of Primary Sources (Bibliographic Analysis). *Journal Hikmet*, 2 (2), 2024, 50-60 pp. DOI: 10.47526/3007-8598-2024.2-09

[3] Қинаятұлы З. Қазақ мемлекеті және Жошы хан. – Астана: Елорда, 2004.

- [4] 张文德.论金帐汗国的伊斯兰化.贵州师范大学学报, 2000年 第2期. (Жаң Внды. Алтын орданың исламдануы. ҚХР Гуй Яң қаласы: Гуй Жоу педагогикалық университеті Орталық Азия тарихы мәдениеті журналы, №2, 2000.)
- [5] Сапарғалиев М.Г. Алтын орданың ыдырауы. – Алматы: Дайк-пресс, 2014.
- [6] 张文德.中亚库布拉维教团述论. 贵阳市: 贵州师范大学学报(社), 1992年2期. (Жаң Внды, Орталық Азиядағы Кубравийа тариқатына талдау. ҚХР Гуйяң қаласы: Гуйчжоу педагогикалық университетінің хабаршы журналы (гуманитарлық), №2, 1992)
- [7] Жандарбеков З. Иассауи жолы және қазақ қоғамы. – Алматы: Ел-шежіре баспасы, 2006.
- [8] 李一新. 月即别时期钦察汗国的伊斯兰教化. 西北民族研究.1989年1 期. (Ли Исин. Өзбек ханның кезеңіндегі Қыпшақ хандығының исламдануы. Солтүстік-Батыс этникалық зерттеулері журналы. №1, 1989)
- [9] 新吉乐图: 伊斯兰化蒙古概论.内蒙古社会科学1991 年05期. (Чин Жилету «Моңғолдардың исламдануы туралы», ҚХР Ішкі моңғол: Әлеуметтік ғылымдары журналы №5, 1991.)
- [10] 明:宋濂. 元史.北京:中华书局. 1976. (Мин патшалығы: Сун Лиан. Юань тарихы. Бейжің: Чжунхуа кітап компаниясы 1976)
- [11] 王绍林, 蔡斌: 试论金帐汗国月即别 .四川文理学院学报.2014 年第1期. (Уаң Шаулин, Сай Бин. Алтын орданың Өзбек ханы туралы. ҚХР Чң Ду: Сы Чуан өлкелік өнер және ғылым институты хабаршысы. №1, 2014)
- [12] 贾宝维, 张龙海. 试论蒙古西征与罗斯国家的统一. 呼和浩特市: 内蒙古社会科学第2011年32卷 第六期,-77页. (Цзя Баовэй, Чжан Лонхай. Моңғолдың батыс жорығы және Ресей мемлекетінің бірікке келуі туралы. ҚХР Хух-Хото: Ішкі Моңғол гуманитарлық ғылымы журналы. 2011, 32-бума №6, - 776.)
- [13] Бүркітбай А. Ұлық Ұлыс-Алтын Орда мемлекеті тарихы. Дәріс жинағы. – Алматы: ЖШС Литера-м. 2020.
- [14] 新吉乐图: 伊斯兰化蒙古概论.内蒙古社会科学1994 年05期. (Чин Жилету. Моңғолдардың исламдануы туралы. ҚХР Ішкі моңғол: Әлеуметтік ғылымдар журналы. №5, 1994)
- [15] 格列科夫, 雅库博夫斯基1 金帐汗国兴衰史[M]1 北京: 商务印书馆, 1985. (Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. (1985), «Алтын Орданың өркендеуі және оның құлауы», Қытайша аударма, ҚХР Бейжің: Сауда баспасы).
- [16] İbn Battûta (1987). *Rihletü İbn Battûta (Tuhfatü 'n-Nüzzar fi Garaibi'l-Emsar ve'l-Acaibi'l-Esfar)*, thk. Muhammed Abdülmünim el-Uryan. Beyrut: Daru'l-lhyai'l-Ulum.

[17] Saifunov, Bauyrzhan – Tolegenov, Mukhit – Zhanykulov, Nurlybek. “The Madhhabian Tendency of Ahmad Yassawi”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*. n.d. 20.12.2024. DOI: <https://doi.org/10.60163/tkhcbva.1559619>

[18] СМИЗО. Тизенгаузен, Владимир Густавович Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том II. – Москва, 1941.

[19] Әбусейтова М.Х. История Казахстана в персидских источниках. Том IV. – Алматы: Дайк-пресс, 2006.

REFERENCES

[1] Saifunov, B.N., & Sambetov, Zh. (2023). Ahmed Yesevî Hakkında Bibliyografik Araştırma, *Journal of Turkish Culture and Hacı Bektash Veli Research*, 105, 279-299 [in Turkish].

[2] Saifunov, B.N. (2024), Ahmad Yassawi from the Perspective of Primary Sources (Bibliographic Analysis). *Journal Hikmet*, 2(2), 50-60 [in English].

[3] Qinayatuly, Z (2004) Qazaq memleketi jane Joshy han [The Kazakh State and Jochi Khan]. Astana: Elorda [in Kazakh].

[4] Zhāng Wén Dé. (2000). Lùn Jīn Zhàng Hàn Guó De Yī Sī Lán Huà. [On the Islamization of the Golden Horde] *Guì Zhōu Shī Fàn Dà Xué Xué Bào*, Dì2qī [in Chinese].

[5] Sapargaliev, M.G. (2014). Altyn ordanyn ydyrauy [The Collapse of the Golden Horde]. Almaty: Daik-press [in Kazakh].

[6] Zhāng Wén Dé. (1992). Zhōng Yà Kù Bù Lā Wéi Jiào Tuán Shù Lùn [On the Kubrawi Order in Central Asia]. *Guì Yáng Shì: Guì Zhōu Shī Fàn Dà Xué Xué Bào (Shè)*, Dì2qī [in Chinese].

[7] Jandarbekov, Z. (2006). Iassawi joly jane qazaq qogamy [The Yassau Way and Kazakh Society]. Almaty: El-shejire baspasy [in Kazakh].

[8] Lǐ Yī Xīn (1998). Yuè Jí Bié Shí Qī Qīn Chá Hàn Guó De Yī Sī Lán Jiào Huà [The Islamization of the Kipchak Khanate during the Uzbek Khanate]. *Xī Běi Mǐn Zú Yán Jiū. 1 Qī* [in Chinese].

[9] Xīn Jí Lè Tú. (1991). Yī Sī Lán Huà Méng Gǔ Gài Lùn [Introduction to Islamization of Mongolia] *Nèi Méng Gǔ Shè Huì Kē Xué Nián05qī* [in Chinese].

[10] Míng Sòng Lián. (1976). Yuán Shǐ [History of Yuan Dynasty]. Běi Jīng: Zhōng Huá Shū Jù [in Chinese].

[11] Wáng Shào Lín & Cài Bīn. (2014). Shì Lùn Jīn Zhàng Hàn Guó Yuè Jí Bié. [On the Farewell of the Golden Horde]. *Sì Chuān Wén Lǐ Xué Yuàn Xué Bào*. Dì1qī [in Chinese].

[12] Jiǎ Bǎo Wéi & Zhāng Lóng Hǎi. (2011) Shì Lùn Méng Gǔ Xī Zhēng Yǔ Luó Sī Guó Jiā De Tǒng Yī [On the Mongol westward expedition and the unification of the Russian state]. *Hū Hé Hào Tè Shì: Nèi Méng Gǔ Shè Huì Kē Xué Dì201 Nián32juǎn Dì Liù Qī*, -77yè [in Chinese].

[13] Burkitbay, A.(2020). Ulyq Ulys-Altyn Orda memleketi tarihi. Daris jinagy. [History of the Great Ulus-Golden Horde. Collection of lectures]. Almaty: JSS Litera-m [in Kazakh].

[14] Xīn Jí Lè Tú. (1994) Yī Sī Lán Huà Méng Gǔ Gài Lùn [Introduction to Islamization of Mongolia]. *Nèi Méng Gǔ Shè Huì Kē Xué, Nián05qī* [in Chinese].

[15] Gé Liè Kē Fū & Yǎ Kù Bó Fū Sī. (1985). Jīl Jīn Zhàng Hàn Guó Xīng Shuāi Shǐ [The Rise and Fall of the Golden Horde]. Běi Jīng: Shāng Wù Yīn Shū Guǎn [in Chinese].

[16] İbn Battûta (1987). Rihletü İbn Battûta (Tuhfatü'n-Nüzzar fi Garaibi'l-Emsar ve'l-Acaibi'l-Esfar), thk. Muhammed Abdülmünim el-Uryan. [Ibn Battuta's Journey (A Gift to the Observers on the Wonders of Cities and the Marvels of Travel) thk. Muhammad Abdulmunim al-Uryan]. Beyrut: Daru'l-İhyai'l-Ulum [in Turkish].

[17] Saifunov, B., Tolegenov M., & Zhanykulov N. (2024) The Madhhabian Tendency of Ahmad Yassawi. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi. n.d. [in English].

[18] SMIZO. Tizengauzen & Gustavovich V. (1941). Sbornik materialov, odnosyashisya k istorii Zolotoi Ordy [Collection of materials related to the history of the Golden Horde]. Tom II. Moskva [in Russian].

[19] Abuseytova, M.H. (2006). Istoriya Kazahstana v persidskih istochnikah [History of Kazakhstan in Persian sources]. Tom IV. Almaty: Daik-press. [in Russian].

Занадилулы Н., Сайфунов Б.Н.
УЧЕНИЕ ЯСАВИ КАК ГОСУДАРСТВЕННАЯ ИДЕОЛОГИЯ
ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

(На основе китайских исследований)

Аннотация. Золотая Орда - государство, образованное на базе улуса Джучи. Берке-хан был первым из ханов Золотой Орды, принявшим ислам. Во время правления хана Узбека ислам стал государственной религией. Исторически процесс исламизации Золотоордынского государства осуществлялся весьма планомерно на государственном уровне. Особую роль в этом процессе сыграли мусульмане Хорезма суфийского толка. Однако орден Ясави, основанный Ходжой Ахмедом Ясави (1041-1166), сыграл важную роль. Хань Золотой Орды смогли обеспечить единство всего улуса Джучи, сделав ислам государственной религией и превратив принципы школы Ясави в государственную идеологию. Придерживаясь учения Ясави, кочевой образ жизни гармонировал с исламом и получил поддержку монголо-кыпчакских племен, которые составили основу нации. За время длительного существования государства Золотой Орды и правления династии Джучи свет учения Ясави распространился даже в ханствах, выделившихся из Золотой Орды. Благодаря приверженности пути Ясави с процветающей исламской культурой, Золотоордынское государство сохранило свой тюркский колорит, не будучи поглощенным арабской, персидской и другими культурами. В статье всесторонне рассматриваются исторические процессы эпохи правления Берке-хана и Узбек-хана, особое внимание уделяется политическим, религиозным и культурным достижениям, возникшим в период их правления. В частности, следует особо отметить влияние учения Ясави на развитие золотоордынского государства. В статье особое внимание уделено китайским исследованиям, связанным с нашей темой, и подробно проанализированы труды китайских историков по данной теме. Кроме того, метод сравнительного анализа применяется для описания распространения ислама, изменений в правовой системе, процессов культурного обмена в эпоху правления Берке-хана и Узбек-

хана. Такой подход обеспечивает объективность исторических данных и позволяет сформировать новый научный взгляд на более глубокое понимание истории Золотой Орды.

Ключевые слова: Золотая Орда; Ислам; хан Берке; хан Узбек; орден Кубравия; орден Ясавия; Великий Закон.

Zangadilulu Nosserbek, Saifunov Bauyrzhan

YASSAWI TEACHING IS THE STATE IDEOLOGY OF THE GOLDEN HORDE

(Based on Chinese research)

Annotation. The Golden Horde was a state founded on the basis of the Jochi ulus. The first of the khans of the Golden Horde state was Berke Khan, who converted to Islam. During the reign of Uzbek Khan, Islam became the state religion. Historically, the process of Islamization of the Golden Horde state was carried out very systematically at the state level. The role of the Khorezm Muslims, who adhered to the Sufi direction, was especially important in this process. However, the Yasawi order, founded by Khoja Akhmet Yasawi (1041-1166), played an important role. The khans of the Golden Horde were able to ensure the unity of the entire Jochi ulus by making Islam the state religion and transforming the principles of the Yasawi school into the state ideology. By adhering to the Yasawi teachings, the nomadic way of life harmonized with Islam and gained the support of the Mongol-Kipchak tribes that formed the basis of the ulus. During the long existence of the Golden Horde state and the rule of the Jochi dynasty, Yasawi teachings continued to shine in the khanates that had separated from the Golden Horde. Thanks to the flourishing Islamic culture and adherence to the Yasawi way, the Golden Horde state retained its Turkic character without being absorbed by Persian, Russian and other cultures. The article pays special attention to Chinese studies related to our topic, and the works of Chinese historians on this topic are analyzed in detail. In addition, the method of comparative analysis is used to describe the spread of Islam, changes in the legal system, and cultural exchange processes during the era of Berke Khan and Uzbek Khan. This approach ensures the objectivity of historical data and allows for the formation of a new scientific approach to a deeper understanding of the history of the Golden Horde.

Keywords: Golden Horde; Islam; Berke Khan; Uzbek Khan; Kubraviya order; Yassawi order; Grand Law (Great Law).